

за руку й підвів до урвища, - гора сторч, як обрізана, а коло неї стоїть висока драбина. Побралися ми за руки й лізимо цією драбиною на гору. І так тяжко лізти, що я мало не впала. Він мене тримає за руку! - Всилу ми виграбались... А там - залізнична колія – рівна... З одного боку й з другого боку – ліс. Взявшись за руки, ми пішли межі рельсів у далечінь. Здибавшись з своїм сучасним мужем після того сну, кажу я йому за той сон. А він каже:- «Глядіть, щоб не завязалося з нами!...». Отже, того-ж року, 12 Листопаду я віддалася за нього. Сама я так розуміла той сон: «кінь» (якого я не бачила у ві сні) розмова за якусь брехню (він розповідав мені про своє минуле життя); «Луч», «Снопи», «Трава» - балачка про сватання; «драбина» - разом лізти нею на гору та ще на прикру – спочатку буде тяжке життя. А вибралися на рівну колію та ще й ліс з обох боків – чужина й добре життя» [1,арк93]. Як бачимо, цей межовий момент, що відбувається у процесі сходження, як в міфах, так і в снах символізує перехід з одного стану в інший, зміну, рух.

Отже, вивчення функцій, символізму, зв'язків між структурами міфів і сновидінь показали, що ці два світи будучи такими подібними, залишаються кожен в своїй системі координат. Але науковий інтерес до цієї проблемине згасає, оскільки ми маємо чимало недосліджених тем для студіювання.

Література

1. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Фонд 15, од. збереження 713.
2. Головаха І. Фольклорна традиція та процес переказу й тлумачення слів її носіями. // Українська народна творчість у поняттях міждисциплінарної термінології.- К., 1962. С.311-316.
- 3.Еліаде М. Міфи, сновидіння і містерії /Пер. з фр.Галина Кьорян // Мефістотель і андрогін. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. -591с.
- 4.Леві-Строс К. Структурна антропологія/ Пер. з фр. З.Борисюк. – К.: Основи, 1997. -387с.
- 5.Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні: Підручник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 623 с.
6. Сны и видения в славянской и еврейской культурной традиции. Сб. ст. – Академическая серия. – Вып. 19. – М.: 2006.- 224 с.
- 7.ФроммЭ. Забытый язык: введение в науку понимания снов, сказок и мифов. Луганск: БІГ-ПРЕСС, 2012. – 192с.
- 8.Херсонский Б. Зигмунд Фрейд. Атобиография бессознательного // Фрейд З. Толкования сновидений / подготовил Б.Г Херсонский. – К.,1991. – 327 с.
9. Элиаде М. Ностальгия по истокам. – М.: Институт общегууманитарных исследований. 2006. – 321 с.

УДК:903.2:261.2(477) «10/12»

Ольга Стрельник

Символ проквітлого хреста на підвісках давньоруського часу

Проаналізовано цікаву групу предметів християнського культу XII – XIII ст.

– бронзові литі підвіски-обереги із зображенням проквітлого хреста з колекції Національного музею історії України. Як правило, вони двосторонні: на лицьовому боці зображували Ісуса Христа, Богоматір або святих, зворотній – декорували проквітлим хрестом. Більшість артефактів публікується вперше.

Ключові слова: Русь, підвіски, проквітлий хрест, вірування, оберег.

The article analyzes an interesting group of items connected with Christian worship – cast bronze pendants-amulets XII-XIII centuries depicting «blossoming» cross from the collection of the National Museum of the History of Ukraine. As a rule, they usually bilateral: on the front side they portrayed Jesus Christ, Virgin or Saints, on the reverse they are decorated with «Blossoming» cross. Most of the artifacts are published for the first time.

Key words: Rus, amulets, pendants, Blossoming cross, beliefs.

Важливе значення у вивченні витоків української духовності мають предмети християнського культу Х – XIII ст. Ці речі завжди викликали значний інтерес не тільки професійних учених, а й священнослужителів. Численні публікації присвячені як дослідженню груп церковних старожитностей, так і окремим найцікавішим та значущим артефактам. Серед цих виробів вирізняються мініатюрні іконки-підвіски з християнською символікою. У музейних зібраннях та приватних колекціях зараз зафіксовано понад 1000 подібних предметів, у тому числі і оздоблених проквітлим хрестом [6;10].

Перші знахідки мініатюрних образків відносяться до середини XIX ст. Цікаву колекцію цих виробів було опубліковано в збірнику «Древности Русския. Кресты и образки» подружжя Ханенків, який вийшов у Києві в 1900 р. [15]. Іконки-підвіски знайшли своє місце в роботах Г. Корзухиної [5], Б. Рibaкова [7], М. Седової [8; 9] та багатьох інших дослідників. Всі вони розглядали підвіски із зображенням проквітлого хреста в загальному контексті давньоруських ремісничих виробів та ювелірних прикрас. Зокрема, М. Седова зазначала, що підвіски з проквітлим хрестом є наслідуванням широковідомих за скарбами срібних медальйонів, що входили до складу парадного князівсько-боярського убору – барм [8, с. 68].

Найбільш повним зібранням давньоруських підвісок – іконок є каталог В. Нечитайло, виданий у 2000 р., у якому знайшли своє місце 687 предметів з музейних збірок і приватних колекцій і, зокрема, 15 виробів з проквітлим хрестом [6]. Образки з приватних колекцій, загальною кількістю 360 одиниць, проаналізовані А. Станюковичем у роботі «Невідомі пам'ятки давньоруської металопластики. Мініатюрні іконки – привіски XI – XII ст.», яка вийшла у 2011 р. Йому ж належить і найбільш повна класифікація мініатюрних образків давньоруського часу [10].

Символіці «проквітлого» хреста на різноманітних виробах присвятив низку робіт Г. Щаповалов. Він пов'язує давні символи хреста і якоря в єдину образну систему [17; 18; 19].

Незважаючи на значну кількість археологічного матеріалу, окремого дослідження, присвяченого саме іконкам-підвіскам XII – XIII ст. із зображенням проквітлого хреста видано не було. Практично, поза увагою дослідників

залишилися і образки з проквітлим хрестом із збірки Національного музею історії України, де зберігається шість таких підвісок (лише дві з них опубліковані).

Такі культові обереги носили замість натільного хрестика і як прикрасу; могли вони також входити до складу намист. Хоч зараз відома значна кількість різноманітних хрестів-тільників того ж часу, що й підвіски з християнською символікою, окремі дослідники вважають, що подібні вироби могли передувати появі натільних хрестиків [18, с. 215; 1, с. 220].

Образ проквітлого хреста був одним з найпоширеніших в мистецтві Київської Русі. Такий хрест можна зустріти не тільки на ювелірних виробах, а й на печатках, зброї, в розписах храмів.

Відомо, що з появи християнства головними його символами були голуб, риба, якір, корабель та монограма Ісуса Христа. Проквітлий хрест з'явився у Візантії в VI ст., об'єднавши давно відомі, існуючі самостійно, знаки хреста та якоря в єдиний образ, який став одним з основних культових символів християнства і дуже швидко поширився в різних регіонах, включаючи й територію сучасної України де використовувався до XV ст. [19, с. 161]. Існує також легенда, за якою, знайдений імператрицею Оленою у III ст. хрест, на якому розп'яли Ісуса Христа, пустив коріння після воздвиження – проквітнув [19, с. 122]. Православна церква трактує проквітлий хрест, як вічно живий символ любові до Христа, надії на спасіння і непохитність христової віри, як образ духовно плодоносної Христової Церкви, надаючи йому додаткового значення «древа життя», прикрашеного рослинними пагонами. Проквітлий хрест символічно зображує Ісуса Христа, який прийнявши смерть на хресті, зробив його тим самим джерелом життя та безсмертя [16, с. 242]. У проквітлому хресті часто присутні зображення кринів та виноградного грона.

На лицьовому боці образків, як правило, зображували Ісуса Христа, Богоматір або святих. Зворотній бік декорували проквітлим хрестом. Більшість бронзових підвісків з проквітлим хрестом, зокрема, всі експонати музейної збірки, двобічні, мають круглу форму.

У багатьох образків лицьовий бік оздоблено рельєфним канонічним поясным зображенням Господа Вседержителя Пантократора. Господь Вседержитель – Творець, Володар, Судія, Спаситель Світу. Він дивиться на нас з небес. Його права рука в благословляючому жесті, у другій він тримає закрите або відкрите Євангеліє. У музейній колекції чотири таких іконки-підвіски. Група I, підгрупа I Б (За класифікацією А. Станюковича) [10, с. 79-81]. Вони походять з с. Григорівка Канівського р - ну Черкаської обл. (НМІУ, інв. № в- 3727) (рис. 1.1), з м. Києва (НМІУ, інв. № в- 8/5653) (рис. 1.2). Місце знахідки ще двох аналогічних виробів невідоме. Чорнені зображення на підвісках з Григорівки та з Києва досить схематичні. Діаметр обох виробів дорівнює 21 мм. Григорівська підвіска мала петлю з круглим наскрізним отвором для підвішування довжиною 6 мм. Київська підвіска збереглася погано: вушко для підвішування відсутнє, краї нерівні, наявні втрати черні та золочіння. Її було знайдено під час розкопок Т. Мовчанівського на території Десятинної церкви у 1936 році [2, с.148]. Чорнені проквітлі хрести зворотного боку образків, в нижній частині «проростають» двома рослинними пагонами, що сягають верхнього краю хреста.

Наступна підвіска вирізняється чудово збереженими, інкрустованими черню зображеннями (НМІУ, інв. № вд – 1089). Діаметр предмета – 22 мм (рис. 1. 3). Перед нами постає суворе обличчя Спасителя. Голову оточено німбом. Край підвіски оздоблений насічками. Більш витіюватим є і проквітлий хрест. Його два пагони, на які він розгалуджується у нижній частині, проростають кожен трьома паростками.

Найвиразнішими є зображення на бронзовій литій підвісці діаметром 24 мм (НМІУ, інв. № Мт – 829), яку було передано до музею в 1955 році у складі приватної колекції доктора В. Яницького за заповітом останнього (мал. 1.4). Постаць Господа на лицьовому боці аналогічна попередньому зображенню. Малюнок же на зворотному – являє собою окрему композицію з потовщеного хреста і розгалужених пагонів. «Проквітла» нижня частина хреста створюється складним переплетінням завитків, пуп'янків і паростків, які піднімаються над верхнім кінцем хреста. Край підвіски з обох боків прикрашають насічки.

Підвіски - образки із зображенням Христа - Спасителя та проквітлого хреста набули значного поширення у побуті давніх русичів. Археологи знаходять їх на всій території Русі. Подібні вироби XII ст. було знайдено у Львівській області [6, № 631] (рис.2.1); в м. Звенигород Львівської обл. [12, с. 367, рис. 9, 1,3]; в с. Стайки Київської обл. (рис. 2.2). У «Древностях Руських», де було вперше опубліковано підвіску з с. Стайки, проквітлий хрест на зворотному боці виробу названо «хрестом з аканфами» [15, Табл. XXVIII, № 323]. Аналогічні вироби (без місця знахідки) опубліковані в роботі А. Станюковича [10, Табл. II, № 17-29].

До музейного зібрання належить також бронзова лита підвіска із зображенням Богородиці з м. Чигирин Черкаської обл. (НМІУ, інв. № в- 3634) На її лицьовому боці вміщено рельєфне поясне зображення Пресвятої Богоматері - Знамення з розпростертими в сторони долонями та погруддям Богодитини в центрі. Детально передані риси обличчя, німб і навіть хрестик на головному уборі Богородиці. Малюнок оточений валиком, прикрашеним насічками. Зворотній бік підвіски займає схематичне, прошкрябане по готовому виробу, зображення проквітлого хреста, з нижньої частини якого опускаються одразу три пагони, середній з яких також квітне хрестом. Діаметр виробу - 27 мм (мал. 1.5). Група II, підгрупа II В (За класифікацією А. Станюковича) [10, с. 81-94].

Іконографічний тип Богоматері Знамення – погрудний або поясний варіант Богоматері Великої Панагії (різновид Богоматері Оранти) вирізняється наявністю на груді Богородиці круглого медальйона із зображенням Богодитини в благословляючому жесті. У XI - XII ст. цей іконографічний тип поширився, як у візантійському, так і в давньоруському мистецтві. Назва пов'язана з ветхозавітним текстом: «Сам Господь дав вам знамення – се Діва во чреві прийме і народить сина».

Зображення Богоматері Знамення було дуже популярним сюжетом на культових нагрудних підвісках. Найближчим аналогом нашого виробу є іконка з приватної колекції (місце знахідки невідоме) опублікована А. Станюковичем [10, Табл. IV, № 46]. Ще декілька таких образків також походять з приватних колекцій [6, № 606, 609] (мал. 2. 3,4). Проте оздоблення проквітлим хрестом готового виробу

зустрічається дуже рідко, зокрема, такий хрест було нанесено на зворотній бік змійовика із зображенням св. Георгія (XII – XIII ст.), знайденого в м. Новгороді [9, с. 24].

До одного кола виробів належить, хоч і значно відрізняється від попередніх за формою та технікою виготовлення, унікальна бронзова, багатокольорова, емалева підвіска, квадрифолійної форми, розміром 21 x 19 мм (НМІУ, інв. № Мт – 817) (мал. 1.6). Предмет зберігся дуже погано: край нерівний, є втрати емалі. Місце знахідки виробу невідоме; він надійшов до музею у 1955 році у складі приватної колекції В. Яницького. Лицьовий бік підвіски прикрашений зображенням птаха у геральдичній позі, виконаним у техніці перегородчастої емалі. Голову птаха повернуто праворуч, крила розгорнуті. Емаль білого, зеленого, синього та червоного кольорів. Зворотній бік підвіски оздоблений шестикінцевим проквітлим хрестом, виконаним емаллю синього кольору. Нижній кінець хреста «проростає» двома пагонами, на кожному з яких по три паростки [11, с. 441].

Підвіски квадрифолійної форми з'являються наприкінці XII ст., а найбільшого розповсюдження набувають у XIII - початку XIV ст. [5, с. 221]. Наш виріб відноситься до кінця XII - початку XIII ст. Можливо, його навіть було виготовлено в Києві, тому що саме для київських речей була традиційною чотирикольорова тональність емалей [3, с. 248]. Кольорова гама підкреслювала ідею добробуту, щастя, захисту від злих сил [13, с. 82].

Надовго закріпилося в християнському мистецтві зображення птахів, яке використовувалося для орнаментативних різних предметів, в тому числі й прикрас [15, с. 66]. Найбільш популярними в Давній Русі були образи хижих та водоплавних птахів. Птах в орнаментиці, як правило, пов'язувався з темою благополуччя та злагоди в родині. Орлів здавна сприймали як символ влади. І, можливо, саме орла або сокола зображено на нашій підвісці, де птах має міцний дзьоб, велике око, лапи з pazурами та могутні крила. Подібне зображення було вирізьблене на шиферній плиті (XI ст.) в Софії Київській (мал. 2.5) [4, с. 117].

Сюжет з одним або двома птахами часто зустрічається на золотих давньоруських колтах XI - початку XIII ст. [7, с. 583]. Цікавими є зображення птахів з розгорнутими крилами на ряснах та колті початку XII ст. з Києва [3, с. 249] (мал. 2. 6,7). Тулуб та крила птахів вкривають окремі пір'їни, виконані, як і на нашій бронзовій підвісці, чотирма кольорами емалі. Голови птахів повернуто ліворуч, підкреслено дзьоб та лапи. Невеличку монетоподібну литу підвіску XII ст. із зображенням хижого птаха було знайдено в Новгороді [9, с. 37, мал. № 12, 2] (мал. 2,8).

Хоч проквітлим хрестом на підвісках декорували зворотній бік виробу, але, часто він використовувався і як окремий культовий знак - символ. Так, в Херсонеському храмі X ст. було виявлено різьблений проквітлий хрест з написами [20, с. 48] (мал. 2.9). У вигляді проквітлого хреста було виготовлено тільник XII ст. з с. Пекарі Черкаської обл. [15, Табл. XVII. –№ 186] (мал. 2. 10). Різними за виглядом проквітлими хрестами оздоблювали лицьовий бік барм XII ст., залишаючи при цьому зворотній бік гладеньким [6, № 667 – 669] (мал. 2. 13-15). Підвіски XII ст. з проквітлими хрестами на лицьовому боці було знайдено в

Новгороді [9, мал. № 14, 5 ; № 14, 5] (мал. 2. 11, 12, 16).

Отже, проквітлий хрест на іконках-підвісках підсилював значення лицьового зображення і виконував всі властиві хресту – тількиму функції: означав належність віруючого до Христової церкви; в образній, символічній формі викладав основи християнської віри; ушляхлював спокутну Жертву Ісуса Христа [14, с. 15]. Не слід забувати також і про захисну та естетичну функції проквітлого хреста, де він виступав об'єктом християнського мистецтва та художньо-естетичним втіленням духовності. Враховуючи наведені аналоги, наші підвіски можна впевнено датувати XII – XIII ст.

Література

1. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. – К.: Запоріжжя, 2008. – 264 с.
2. Білоусова В. Культурні речі з колекції «Десятинна церква» // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 75 - 77. 146 - 154.
3. Бочаров Г. Н. Русские сюжетно - орнаментальные изделия с перегородчатой эмалью // Средневековое искусство. – М., 1978. – С. 237 - 250.
4. Висоцький С. О. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого. Старожитності Русі - України. – К., 1994. – С. 115 - 119.
5. Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. – Советская археология. – 1950. – Т. XIV. – С. 217 - 235.
6. Нечитайло В. В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X - перша половина XIII ст.) . – К., 2000. – 204 с.
7. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М., 1987. – 783с.
8. Седова М. В. Украшення из меди и сплавов // Древняя Русь Быт и культура: Археология. – М., 1997. – С. 63 - 79.
9. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X - XV вв.). – М., 1981. –196 с.
10. Станюкович А. К. Неизвестные памятники русской металлопластики. Миниатюрные иконы –привески XI–XVI вв. – М., 2011. – 224с
11. Стрельник М. О. Емалева бронзова підвіска – оберег з християнською символікою XII – початку XIII ст. З колекції Національного музею історії України // Софійські читання. Матеріали V міжнародної науково – практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (м. Київ, 28 – 29 травня 2009р.). – К., 2010. – С. 441– 447.
12. Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода// Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. –Т. ССХХХV. – С. 193 – 247.
13. Труфанов А. А. Символ в раннехристиянском изобразительном искусстве// Православные древности Таврики. – К., 2002. – С. 56 – 67.
14. Федоров Ю. Л. Образ Креста. История и символика православных нагрудных крестов. – СПб. 2000. – 109с.
15. Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Русския. Кресты и образки. – К., 1900. – Вып. 2. – 48с.
16. Християнство. – М., 1994. – 526 с.
17. Шаповалов Г. Корабли веры. Судоходство в духовной жизни древней Украины. – Запорожье, 1997. – 156 с.
18. Шаповалов Г. Про духовний зміст символу «проквітлий хрест» //Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (м. Київ. 27- 28 листопада 2002р.). – К., 2003. – С. 214 – 216.
19. Шаповалов Г. Суднопластво в духовності давньої України. – Київ; Запоріжжя, 2001. – 154 с.
20. Юрочкин В. Ю. Древнейшие изображения креста Господня// Православные древности Таврики. – К., 2002. – С. 21 – 50.